

Коли зустрілись два світи

АРТУР РЕЙ

Це одна з перших карт, на якій відображено географічні дані, отримані Картьє під час двох перших подорожей до Канади. Позначено Ошлагу і Стадакону, показано також міфічне королівство Сагне, а в прибережних водах з'являються китобої. Орієнтація – північ-південь, а не південь-північ, як стане звичним згодом.

Фрагмент мапи світу (1546) П'єра Десельє (копія XIX ст.).

Той край не варто називати Новою Землею, адже він складається з каміння і жахливих громіздких скель... Я й хури ґрунту не набрав би, хоч побував у багатьох місцях... там тільки мох і приземкуваті, вбогі чагарники. Я схильний вірити, що це земля, яку Господь відвів Каїнові.

Такими були перші враження Жака Картьє від Канади – враження гірко розчарованого дослідника. Франциск I спорядив Жака Картьє на пошуки золота в Новому Світі та на поїздку до Азії. З цими цілями на гадці 20 квітня 1534 року мандрівник на двох кораблях із 61 членом екіпажу вирушив у подорож із невеличкого французького порту Сен-Мало. Провівши свої судна повз численні зловісні айсберги біля туманного північного узбережжя Ньюфаундленду, на початку червня Картьє перетнув протоку Белл-Айл і дослідив приблизно 200 км узбережжя Лабрадору з півдня на захід. На тих берегах він зустрів «дикі народи», які «одягалися в хутра тварин», а волосья «зав'язували на маківці, як скручений удвоє жмуток сіна, посередині пронизаний цвяхом або чимось подібним, до якого вони прив'язують пташині пір'їни». Ох, як різуче відрізнялися ці тубільці від заможних азійських купців або багатих на золото і срібло мексиканських ацтеків, яких сподівався знайти Картьє! З огляду на його місію і сподівання, можна зрозуміти початкове розчарування і різку характеристику Канади та людей, яких відкривач зустрів уперше. Світ корінного населення на початку XVI сторіччя був набагато складнішим і багатшим, ніж видалося Картьє. І нам залишається тільки здогадуватися, що індіанці подумали про самого мандрівника. Одне ми знаємо напевно: вони любили свою батьківщину і мали з нею глибинний духовний зв'язок.

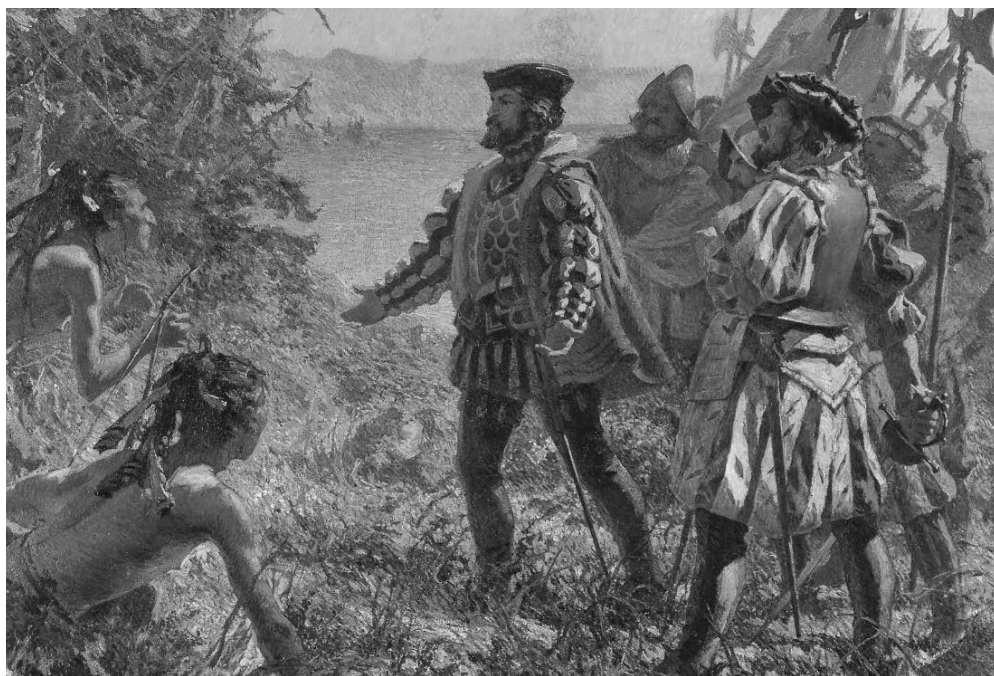
Археологи вважають, що предки корінних народів Канади мігрували сухопутним мостом через Берингову протоку з Сибіру понад 12 000 років тому наприкінці льодовикового періоду. Полюючи на доісторичних бізонів, північних оленів, лосів, мамонтів, мастодонтів та інших великих ссавців, вони швидко просувалися вперед – у середньому на 80 км упродовж покоління, – допоки приблизно 10 500 років тому не осіли в придатних до проживання районах Північної та Південної Америки на південь від крижаного щита, що тоншав. Через декілька тисяч років льодовик відступив достатньо, щоб дати змогу деяким корінним народам заселити центральну частину Канади біля затоки Джеймс і Гудзонової затоки.

Попри давні легенди про карфагенян, фінікійців, ірландського святого Брендана Мандрівника й інших подорожан від Бронзового віку до кінця Середніх віків, контакт між Канадою і Європою, як видається, встановили вікінги близько тисячі років тому. Давні скандинави були авантюристами-мореплавцями, яким у IX сторіччі швидко вдалося взяти під контроль північну Атлантику. У давньоскандинавських сагах описано декілька морських подорожей до Північної Америки після оселення скандинавів у Гренландії. Найвідоміша з цих героїчних легенд оповідає про зимівлю Лейфа Ерикссона в місці, яке він називає «Вінландом», близько 1000 року. Гренландці, мабуть, час до часу здійснювали набіги через Дейвісову протоку на Баффінову землю, Лабрадор і Ньюфаундленд, а давньоскандинавське поселення, виявлене під час розкопок у Л'Анс-о-Медовс на півночі Ньюфаундленду, очевидно, було одним із місць їх стоянки або зимівлі. Саги і результати розкопок поселень корінних народів дають змогу зробити висновок, що давні скандинави доволі широко дослідили північне узбережжя, а також що між ними і корінними народами Північної Америки впродовж багатьох років відбувалися нерегулярні контакти. Однак передумов для торгівлі та дружніх зв'язків вони не мали, а корінні народи, як видається, надійно захищали свої землі від чужинців, аж поки занепад скандинавської колонії в Гренландії XIII сторіччя не поклав край тим зустрічам.

Ці контакти здійснювали під час фази потепління, яка тривала впродовж двох сторіч. Імовірно, саме погіршення клімату змусило давніх скандинавів полишити місцевість. Новий контакт європейців із канадцами відбувся аж через п'ятсот років після Лейфа Ерикссона – 1497 року внаслідок мандрівки Джона Кабота, яку він розпочав із Бристоля, що в Англії. Знову ж таки, є легенди про ймовірні давніші мандрівки, але навіть якщо Каботова подорож була не першою, вона, безумовно, мала наслідки. Той вояж був елементом вибухової морської експансії XV сторіччя, завдяки якій європейці до 1520 року змогли обійти довкола світу. Кабот (уроджений Джованні Кабото), як і його

Л'Анс-о-Медовс, бухта Епав, північно-східний вершечок Ньюфаундленду: перше давньоскандинавське поселення наразі знайдене в Північній Америці. Тут під час розкопок 1961 і 1968 рр., які проводили сім археологічних експедицій, виявили вісім місць домівок вікінгів, які датують приблизно 1000 р. н. е.

«Cartier rencontre les Indiens de Stadacona». На цьому романтизованому зображенні першої зустрічі Картьє з мешканцями Стадакони дослідник сміливо прямує до сором'язливих індіанців, які задкують; натомість оповідь самого Картьє про ті події свідчить, що все відбувалося навпаки. Найчастіше чужинців зустрічали приязно. Картина Марка-Ореля Де Фуа Сюзор-Коте 1907 р. (олійні фарби).

італійський сучасник Христофор Колумб, зрозумів, що прямий і, ймовірно, коротший шлях до далекосхідного ринку прянощів можна відкрити, пливучи на захід. Знайшовши в Англії фінансову підтримку для своєї дослідницької місії, він вирушив північнішими, ніж Колумб, широтами і прибув, мабуть, до північної частини Ньюфаундленду, впродовж місяця плавав уздовж цього нового берега і повернувся до Бристолья, де його нагородили визнанням і королівською пенсією.

Після Каботової розвідувальної експедиції відбулися подорожі Жоау Фернандеша (1500), братів Корте-Реал (1500), Жоау Альвареса Фагундеша (1520–1525) і Джованні да Верраццано (1524–1528), які виявили, що легкого західного шляху до країн Сходу не існує. Однак Кабото після повернення оголосив про інший скарб – тріску. В Європі на той час був великий попит на цю рибу – європейці впродовж декількох поколінь ловили тріску в Північному морі та біля берегів Ісландії. Невдовзі після Каботової подорожі рибалки з Португалії, Франції та Британії понадилися ловити тріску біля узбережжя

Ньюфаундленду і Нової Шотландії. У 1550-х роках до торгівлі ньюфаундлендською тріскою було вже залучено сотні кораблів; тисячі чоловіків щорічно відпливали з європейських портів до нових рибальських угідь.

Разом із рибалками з'явилися китобої – здебільшого баски з півночі Іспанії та південного заходу Франції. Найчастіше вони промишляли в протоці Белл-Айл, де завдяки вузькому простору полювати було легше. У 1560–1570-х роках там літувала (а часом і зимувала) понад тисяча китоловів щороку. Рибалок і китобоїв води Канади цікавили більше, ніж її землі, але поступово через контакти з корінними народами вони налагодили ще один різновид торгівлі. У Європі існував попит на хутро і шкіру, яким рибалки могли скористатися, встановивши дружній зв'язок із місцевими мешканцями. Наприкінці XVI сторіччя почали організовувати поїздки саме з цією метою.

Коли 1534 року Жак Картьє досліджував затоку Святого Лаврентія, він не тільки зустрічав рибальські човни і відвідував гавані, яким баскські китобої вже дали назви, а й торгував хутром у затоці Шальор із мікмаками. Втім, Картьє мав інші плани. На той час уже було зрозуміло, що Колумб відкрив не Індію, а новий континент, який почали називати Америкою. Маршруту цим континентом ще не було, але, зважаючи на досвід іспанців у Мексиці та Перу, з'явилися нові мотиви для дослідження. На час діяльності Картьє конкістадори вже завоювали Мексику ацтеків і Перу інків, захопивши скарби, співставні з багатствами Сходу. Відтак король Франції вповноважив Картьє відкривати «певні острови і країни, які вважаються багатими на золото й інші цінності».

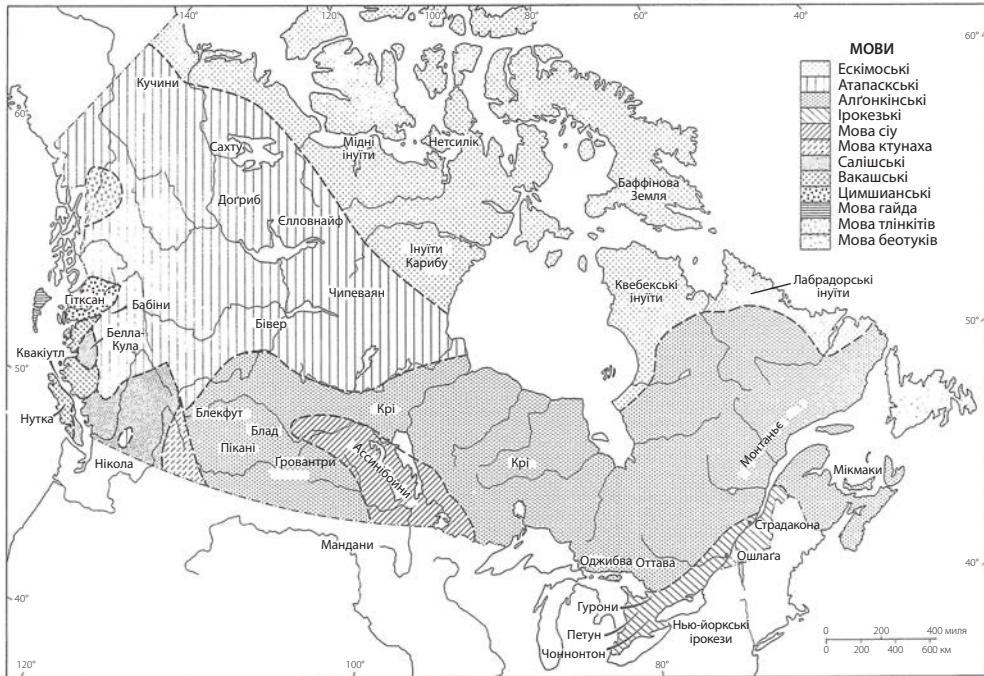
Початкове розчарування Картьє Канадою виявилось необґрунтованим, проте в одному важливому аспекті його оцінка таки була точною. Порівняно з більшою частиною Західної Європи, канадські землі таки суворі. Окрім прерій і тихоокеанського узбережжя, клімат Канади на північ від 49-ї паралелі схожий на європейський клімат на північ від 60-ї паралелі – в Норвегії, центральній частині Швеції, Фінляндії. Іншими словами, Канада – передовсім північна країна. На південь від 49-ї паралелі – в південній частині Онтарію, в долині ріки Святого Лаврентія і в преріях – клімат схожий на східно- і центральноєвропейський. Лише узбережжя Британської Колумбії і Приморських провінцій (за винятком Ньюфаундленду) можна порівняти з Францією і Британськими островами. Вегетаційний сезон триває понад 160 днів (тобто достатньо для ведення масштабного сільського господарства) лише на півдні Британської Колумбії, в преріях, на півдні Онтарію, в долині річки Святого Лаврентія і південній частині Приморських провінцій. Тому більша частина території теперішньої Канади була більше придатна для рибальсько-мисливського способу життя корінних народів, аніж для європейських селян, які прибули вслід за першопрохідцями.

Кораблі «Резолюшн» і «Адвенчер» капітана Кука, пришвартовані в затоці Порт-Резолюшн у Нутка-Саунд (острів Ванкувер). Березень 1778 р. Торгівля між британцями й індіанцями нутка, за словами Джеймса Кука, «провадилася з найсуворішою чесністю з обох боків». Завершивши торговельні справи і ремонт кораблів, великий мандрівник відбув до Сандвічевих островів (Гаваї), де загинув у сутичці з місцевими жителями. Акварель М. Б. Мессера за твором Джона Веббера.

Ці географічні реалії Канади неабияк позначилися на розвитку стосунків між її корінними народами та європейськими чужинцями. На відміну від території, якій судилося стати Сполученими Штатами, землі цього північного світу були малоприсадибні для сільського господарства. Тому конфліктів за землю спочатку було набагато менше, ніж у Сполучених Штатах, де клімат і географія сприяли землеробському способу життя, а тубільці розчищали і заселяли найкращі землі – там протистояння було не уникнути, адже новоприбулі забирали ті землі собі. У Канаді до XIX сторіччя європейці здебільшого цінували багаті на рибу води атлантичного узбережжя і лісові щедроті, що їх здобували корінні жителі.

Змагання за дари лісів почалося десь через півстоліття після того, як Картьє вперше неприхильним оком окинув простори народу монтаньє на лабраторському узбережжі. Два його небожі 1588 року отримали від французького короля Генріха III короткотермінову монополію на торгівлю з монтаньє та іншими народами. Це сповістило про початок боротьби за контроль над торгівлею хутром, яка триватиме до середини цього сторіччя, – боротьби, що стане частиною імперського протистояння Франції й Англії за контроль над північною континенту. То була одна з рушійних сил європейського вторгнення, а її результати вплинули на формування сучасної політичної карти Північної Америки. Хутровий промисел сам по собі руйнував світ корінних народів,

Народи Канади на час перших контактів із європейцями. На цій мапі зображено розподіл території за мовною ознакою. Через неповноту записів про той період і високу мобільність корінних народів установити точні історичні межі непросто – деякі донині вважають спірними.

адже породжував конфлікти між різними групами, які змагалися за торгові шляхи і за право постачати хутро європейцям, сприяв поширенню епідемій, спонукав цілі популяції до міграції, впроваджував технології залізної доби в господарство кам'яної доби, втягував корінні народи в міжнародну систему збуту товарів. Ці події неоднаково позначилися на корінних народах Канади. Напередодні контакту з європейцями туземний світ цього краю був звичайно складним і багатим – і географічно, і культурно. Однак приїзд європейців змінить його назавжди.

До чужинців: обличчя краю

Канада майже така ж завбільшки, як Європа; вона десь утринадцятеро більша, ніж територія двох країн засновниць (Франції та Англії) вкупі. Власне розміри – це присутня характеристика Канади. Тим, хто хотів скористати-

ся ресурсами цього величезного краю, і тим, хто згодом прагнув згуртувати його в націю, доводилося давати раду грандіозним відстаням, розвиваючи транспортну і комунікаційну інфраструктуру. З початків і донині це було неабияким досягненням, а також дуже недешевим звершенням.

Через величезні розміри і північний клімат ландшафт Канади дуже різноманітний. Вкриті мохом і чагарниками землі, що постали перед очима Картъє на узбережжі Лабрадору, типові для великої частини Канади на північ від лісосмуги: овіяної вітрами арктичної тундри півночі Лабрадору, Унгави, більшості Північно-західних територій і арктичних островів. На перший погляд ті землі видавалися безплідними, але дичини там було чимало. Північний ліс там, де він переходить у тундру, населяли (і досі населяють) вівцебики і колись численні канадські карибу (невеликі витривалі оленеподібні тварини). Стада карибу літували на північ від лісосмуги та, на відміну від укритих густою шерстю вівцебиків, узимку перебиралися на південь у ліси. Тут найважливішими хутровими тваринами були заєць-біляк, песець, вовк і росомеха. У прибережних річках кишать озерна форель, сиг, щука і голец. Північні прибережні води – домівка кільчастої нерпи, морського зайця, моржа (за винятком західної частини Арктики), нарвала, білухи і полярного ведмедя.

На північ від лісосмуги більшу частину Канади на схід від озера Вінніпег і долини річки Маккензі займає Канадський щит, де тисячі років тому величезні континентальні крижані пласти здерли ґрунт зі скелястого підмурівка. Земля між цими пустельними регіонами вкрита вічнозеленими лісами (знаними ще як канадська тайга) із сосон, ялиць і американської модрини. У ХХ сторіччі учасники канадської мистецької «Групи сімох» намагалися передати суть цих краєвидів на полотні. Образи на їхніх творах романтичні. Натомість європейські дослідники і торговці хутром бачили цю землю по-іншому – їм доводилося вчитися давати раду її суворим реаліям, щоб вижити. Ось як це стисло описує великий дослідник, географ і торговець хутром ХІХ сторіччя Девід Томпсон:

Я назвав [його] Кам'янистим регіоном... Це майже всуціль скелі з незліченними озерами і ріками... Літо – чи, точніше, теплий сезон – триває п'ять або шість місяців із частими морозами і періодами спеки, але завжди із засиллям комарів та інших комах... навіть боязкого лося комашня часом так доведе, що він і про самозбереження забуває – мисливці не раз поціляли в лосів у цьому стані, а хмара мушви над ними була така густа, що до тварини ще декілька хвилин боялися підходити.

У ХVІІІ сторіччі працівники «Компанії Гудзонової затоки» вважали території Щита «харчовою пустелею»: на їхню думку, дичини тут було надто мало, щоб утримувати низку торговельних станцій.

У серці цього регіону розташовані два чудові водні входи до Північно-американського континенту – затока Джеймс і Гудзонова затока. Від річки Нельсон на заході до річки Руперт на південному сході ці затоки межують із величезними трясовинами, що тягнуться на кількасот миль углиб материка. У ХІХ столітті торговець «Компанії Гудзонової затоки» Джеймс Гаргрейв назвав ці сповнені комах болота «краєм туманів і твані». Так влучно названа, ця земля буде канадською базою «Компанії Гудзонової затоки» впродовж перших двох сторіч її діяльності, починаючи з 1670 року. Яким страшним і ворожим той край мав здаватися людям, що прибули з помірних Британських островів! Торговець «Компанії Гудзонової затоки» початку ХVІІІ століття Джеймс Ішем яскраво описує небезпеки зими в затоці:

Прибл. наприкінці серпня... беруться пн.-зах. [північно-західні] і пн. вітри, стає нестерпно холодно, дуже сніжить і мете упродовж 8 місяців поспіль, ... часто буває зимового ранку в нас лагідна помірна погода, а проти ночі налетить раптова буря і замете так, що якби застала чоловіка надворі вбраним для погідної днини, то він мусить бігти, аби заціліти, – не один загинув у такому несподіваному буревії... Я бачив, як лишень за 20 хвилин людям за пилію обличчя і руки замерзали так, що мусили йти до лікаря, щоб лікував або відрівав.

Довкола Гудзонової затоки торговцям і корінним жителям траплялися олені, лісові карибу і лосі, яких Девід Томпсон назвав «гордістю лісу». Також цінували м'ясо і хутро ведмедів, лисиць, бобрів, ондатр, куниць, видр, рисей, кроликів, зайців – цих тварин і нині вдосталь. Розмаїття риби охоплює озерну форель, сига, осетра і щуку. Восени і напровесні тут чимало качок і гусей. З ранніх оповідей торговців хутром зрозуміло, що великі канадські карибу бродили низинами Гудзонової затоки аж до затоки Джеймс на сході. У теплий сезон затока Джеймс і Гудзонова затока є місцем гніздування білої гуски і канадської казарки. Центральна частина між пониззям річки Саскачеван і Лісовим озером славиться однією з найбільших популяцій ондатри в світі.

Північний ліс переходить у мішану листяну зону, що тягнеться аж до Нью-Брансвіку і Нової Шотландії. Саме тут ростуть найбільші (понад 15 сантиметрів у діаметрі) паперові берези, шановані корінними народами за їхню кору. Тут досі росте щіцанія – поживний різновид рису, який полюбують і індіанці, і європейці, – особливо вздовж річки Рейні-Ривер до Лісового озера. Натомість затока Святого Лаврентія багата на тріску, скумбрію, тюленів, вугрів, китів, морських свиней і молюсків.

Там, де Канадський щит зустрічається із західними центральними рівнинами, розсипано низку великих, багатих на рибу озер, найвідоміші з яких Лісове озеро, озеро Вінніпег, озеро Атабаска, Велике Невільниче озеро і Велике Ведмеже озеро. Ті рівнини тягнуться від кордону США до гирла річки Маккензі

та на захід від Щита до Скелястих гір. Це територія з невеликим нахилом із виразними підвищеннями у двох місцях – Манітобський ескарп на заході Манітоби і Плато Міссурі в центральній частині Саскачевану. Деякі частини цього регіону, зокрема долина річки Ред-Ривер, надзвичайно рівні. Власне, ця долина – одна з найпласкіших рівнин Північної Америки. Колись вона була дном давнього озера, а нині її затоплює щоразу, коли крига блокує Ред-Ривер під час весняної відлиги, – це лихо трапляється часто, адже води у верхів'ї цієї річки, що плине на північ, тануть швидше, ніж у її пониззях. Раннім поселенцям із Європи довелося про це дізнатися на власному гіркому досвіді.

За річками Північний Саскачеван і Саскачеван північний ліс розкинувся аж до Скелястих гір і Юкону. Найбагатша на дичину частина цього лісистого регіону – долина річки Піс. Дослідник і торговець Александр Маккензі зауважив: «Обабіч річки, хоч і невидимі з неї, лежать розлогі рівнини, багаті на [лісових] бізонів, лосів, вовків, лисиць і ведмедів». Вражений такою пасторальною красою, Маккензі величає долину річки Піс одним із найгарніших країв, які він будь-коли бачив. На південь від річок Північний Саскачеван і Саскачеван ліси поступаються відкритим лукам – перші торговці хутром мальноничи описували ці землі як «острівці дерев у морі трав». Цю межу між лісом і долиною називають лісопарковою зоною, а також «краєм пожеж» через часті степові пожежі. Лісопаркова зона і прерії сповнені дичини, зокрема лугових бізонів – найбільших сухопутних тварин Північної Америки вагою до 900 кг. Бізони набирали вагу, випасаючись на луках упродовж літа під час періоду гону, а восени, коли в повітрі починала вчуватися зимова прохолода, відходили в довколишні ліси. Літні стада бізонів були неймовірно величез-

ними. «Я побачив стільки бізонів, що більше й примаритися не могло», – згадує

Наскельні малюнки, виконані на поверхнях скель і стінах печер природними матеріалами (до прикладу, охрою), – одна з найдавніших уцілілих форм мистецтва корінних народів. Цей малюнок ілюструє легенду індіанців оджибве, зображаючи рогату Мішипешу (Велику Рись), Великого Царя риб, Змія Маніту і каное з п'ятьма гребцями. Аґава, північне узбережжя озера Верхнього.

один мешканець прерій у липні 1865 року про свою зустріч зі стадом в окрузі Бетл-Ривер на сході Альберти. – Вони вщерть заповнили ліси та долини. По обіді ми наблизилися до великої круглої рівнини десь із шістнадцять кілометрів у діаметрі; я сидів на коні на узвишші, з якого видно було рівнину, і здавалося, що ще хоч один бізон там просто не вмістився би. Вся прерія скидалася на суцільну густу масу...» Такі величезні череди були для прерій, наче навала сарани, – на своєму шляху вони об'їдали луки до голої землі та дощенту витовкли довколишні ліси.

У лісах водились американський лось, лось-вапіті, вилоріг і чорнохвостий олень. Осикові гаї були прихистком для бобрів, а чималі ватаги вовків полювали на бізонів, убиваючи малих, старих і недужих. На заході над рівнинами здіймаються Скелясті гори, простягаючись до узбережжя Британської Колумбії. У часи мандрівок на каное пересуватися цим приголомшливо красивим краєм гір, плато і лісів було надзвичайно небезпечно. На більшості рік є вигини, де швидкі течії несуть воду вузькими, крутими каньйонами, як-от Ворота пекла в низинах річки Фрейзер. Так само ризиковано – а часто й неможливо – було пішки обходити ці перепони. «Там, де ми зупинилися, – пише Александр Маккензі про каньйон річки Піс, – річка майже п'ятдесят метрів завширшки і плине поміж гігантських скель, з яких часом відриваються величезні уламки і, падаючи з такої висоти, розколюються на маленькі камінці з гострими виступами... ми не мали вибору, окрім як обійти гору, перенісши і каное, і багаж...»

Рельєф Британської Колумбії – одна з причин того, що вона демонструє більше географічне розмаїття, ніж будь-який інший регіон Канади. Тут розташовано місця з найсухішим і найвологішим кліматом. Гори вздовж узбережжя овіяні вологими західними вітрами та вкриті густими лісовими хащами, а високі навітряні схили Скелястих гір пишаються вічнозеленими хвойними лісами. Натомість плато з підвітряного боку прибережних хребтів скромно вкрите травою і полином. Майже всіх тварин, поширених на схід від Скелястих гір, можна було знайти і тут, окрім бізона прерій, але сніжна коза, морський лев і калан водилися (і досі водяться) винятково в Британській Колумбії. У прибережних водах було подостатком китів і тюленів, а весною під час нересту всі великі прибережні річки кишіли лососем, ехалоном, корюшкою.

На початках ця земля і її живність були для європейців дивиною. Їхнє дослідження Канади скидалося на екскурсії, де за гідів правили корінні жителі, для яких власний край був рідним і затишним. Так само тубільці навчили європейців споживати різних тварин, рибу і рослин, яких ті відкривали для себе на широких просторах землі, що її назвали Новим Світом. Торгівля хутром для чужинців була основною, але так само важливими були засоби і способи виживання.